

ज्ञानगंगा घोषघरी

यशवंतराव

चव्हाण

महाराष्ट्र

मुक्त विद्यापीठ

EDU422

बी.एड.

समकालीन भारतीय समाज आणि शिक्षण

घटक १ : समकालीन भारतीय शिक्षण	१
घटक २ : भारतीय संविधानातील तरतुदी व शिक्षण	४५
घटक ३ : शिक्षणविषयक धोरणे, कायदे आणि तरतुदी	६१
घटक ४ : भारत सरकारच्या शिक्षणविषयक योजना	१०३
घटक ५ : भारतीय व पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञ आणि शिक्षण	१२७
घटक ६ : नयी तालीम	२०१

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : प्रा. (डॉ.) ई. वायुनंदन

प्र. संचालक व संयोजक : डॉ. कविता साळुंके

तज्ज्ञ सल्लागार समिती

संचालक, डॉ. कविता साळुंके, नाशिक	डॉ. संजीवनी महाले, नाशिक	डॉ. ह. ना. जगताप, माजी प्राचार्य, सोलापूर
माजी संचालक, डॉ. अनंत जोशी, नाशिक	डॉ. शांताराम बुटे, माजी प्राचार्य, अकोला	डॉ. पी. आर. गायकवाड, प्राचार्य, औरंगाबाद
संचालक, डॉ. संजीव सोनवणे, पुणे	डॉ. ए. आर. राणे, प्राचार्य, जळगांव	डॉ. नीलिमा सप्रे, केल्हापूर
प्राचार्य, डॉ. मीना कुटे, मुंबई	डॉ. वैजयंता पाटील, संचालक, नांदेड	डॉ. रेखा टोपकर, माजी प्राचार्य, सांगली
प्राचार्य, डॉ. चंद्रकांत बोरसे, नाशिक	डॉ. गजानन गुल्हाणे, संचालक, अमरावती	डॉ. सुनीता मगरे, प्राचार्य, नागपूर
माजी संचालक, डॉ. पद्मीनी एम., कोल्हापूर	डॉ. चित्रा सोहनी, माजी प्राचार्य, पुणे	डॉ. वनिता काळे, प्राचार्य, अकोला

शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा परिषद सदस्य

डॉ. कविता साळुंके प्र. संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा	प्राचार्य उर्मिला धूत शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, परभणी	डॉ. संजीवनी महाले सहयोगी प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
प्राचार्य डॉ. आर. बी. मानेकर शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला	डॉ. सुरेश पाटील संचालक, मूल्यमापन विभाग	डॉ. एस. एस. सोनुने सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
डॉ. हेमंत राजगुरु सहयोगी प्राध्यापक, शैक्षणिक सेवा विभाग	डॉ. डी. डी. पवार सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा	प्राचार्य डॉ. विजय जवळेकर अध्यापक महाविद्यालय, मुंबई
प्रा. विजयकुमार पाईकराव सहयोगी प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा	श्री. एस. व्ही. चौधरी माजी संचालक, इग्नो, दिल्ली	डॉ. जयदीप निकम संचालक, आरोग्य विज्ञान विद्याशाखा
प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत बोरसे अध्यापक महाविद्यालय, नाशिक	प्रा. माधव पळशीकर सहयोगी प्राध्यापक, संगणकशास्त्र विद्याशाखा	डॉ. विजया पाटील सहयोगी प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

पाठ्यक्रम विकसन समिती

डॉ. कविता साळुंके प्र. संचालक, नाशिक	डॉ. संजीवनी महाले नाशिक	डॉ. विजया पाटील नाशिक
डॉ. सी. डी. महाळे प्राचार्य, अकोला	प्राचार्य, डॉ. संजीवनी मुळे औरंगाबाद	डॉ. के. एम. भांडारकर माजी प्राचार्य, नागपूर
डॉ. शशी गायकवाड पांचगणी	डॉ. वंदना चौधरी जळगाव	डॉ. के. एस. चव्हाण नाशिक
डॉ. डी. डी. पवार नाशिक	डॉ. उमाकांत देशमुख ठाणे	प्राचार्य डॉ. सुनंदा रोडगे नांदेड
श्री. सचिन अशोक पोरे नाशिक	प्रा. विजयकुमार पाईकराव नाशिक	डॉ. एस. एस. सोनुने नाशिक
	श्रीमती ज्योती आर. लष्करी नाशिक	

लेखक समिती

डॉ. कविता साळुंके
प्र. संचालक, नाशिक

डॉ. मीना कुटे
प्राचार्य, मुंबई

डॉ. नीलिमा मोरे
अकोला

डॉ. बी. एस. वाळके
माजी संचालक, नाशिक

डॉ. भूषण कर्डिले
प्राचार्य, नाशिक

प्रा. विजयकुमार पाईकराव
नाशिक

श्रीमती कल्पना साळुंके
नाशिक

डॉ. गणेश चव्हाण
मुंबई

डॉ. राकेश रामराजे
मुंबई

डॉ. संजीवनी महाले
नाशिक

श्री. सचिन अशोक पोरे
नाशिक

प्रा. आर. आर. गायकवाड
परभणी

डॉ. महेश कोलतमे
मुंबई

डॉ. मंगेश ढोबळे
जालना

डॉ. एस. एस. सोनुने
नाशिक

डॉ. विजया पाटील
नाशिक

डॉ. पुष्पा पाटील
नवापूर

डॉ. डी. डी. पवार
नाशिक

श्रीमती ज्योती लष्करी
नाशिक

श्रीमती मनीषा पाटील
नाशिक

डॉ. के. व्ही. देवरे
मुंबई

डॉ. उज्वला सदाफळ
वर्धा

संपादन समिती (आशय, भाषा व अनुदेशन)

डॉ. अनंत जोशी
माजी संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. कविता साळुंके
प्र. संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव
व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

First Edition developed under DEC development grant.

© २०१८, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रथम मुद्रण : प्रकाशन क्रमांक :

मुखपृष्ठ रेखाटन :

अक्षरजुळणी : परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमूर्ती चौक, सिडको, नाशिक - ८

मुद्रक :

प्रकाशक : डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

समकालीन भारतीय समाज आणि शिक्षण

प्रस्तावना

भारतात शिक्षणाच्या अनेक पातळ्या आहेत. उदा. पूर्व प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, उच्चशिक्षण, तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण इत्यादी. सुरुवातीपासूनच त्यातील पूर्व प्राथमिक व प्राथमिक पातळीवरील शिक्षणाला गौण लेखले गेले. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत अशी सुविधा संविधानात केलेली असली तरीसुद्धा १५ वर्षांच्या आतील बहुसंख्य मुले-मुली शाळेत न जाता घरी बसलेली दिसतात. जे उच्चशिक्षण घेऊन आले त्यापैकी काहींना नोकऱ्या मिळाल्यात. शिक्षण घेऊनही ते फारसे स्वावलंबी व कार्यक्षम नागरिक बनले नाहीत. उच्चशिक्षण घेणारे बहुसंख्य समाजाच्या वरच्या सामाजिक घरांमधून जन्माला आलेले असल्याचे आढळते. याउलट समाजाच्या तळागाळातून उच्च पातळीपर्यंत शिकलेले फारच थोडे. त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाचा प्रभाव म्हणावा तसा त्यांच्या सांस्कृतिक समूहांवर पडलेला दिसत नाही. या सर्व पार्श्वभूमीवर समकालीन भारतीय समाज आणि शिक्षण या विषयाची आशय रचना केली आहे.

या विषयात एकूण पाच घटक आहेत. पहिल्या घटकात 'समकालीन भारतीय शिक्षणाचा अर्थ व संकल्पना' स्पष्ट केली आहे. भारत हा विविधतेने नटलेला देश असल्याने त्या विविधतेची दखल घेऊन शिक्षणात बदल करणे महत्त्वाचे ठरते. कारण शिक्षण हे परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन असते. त्या अनुषंगाने समकालीन भारतीय समाज व शिक्षणाचा अर्थ, समकालीन भारतीय शिक्षणाचे स्वरूप, समकालीन भारतीय शिक्षण, सामाजिक बदलानुसार शिक्षण विचार आणि समकालीन भारतीय शिक्षणासंदर्भात समस्यांची चर्चा केली आहे.

घटक दोन 'भारतीय संविधानातील तरतुदी व शिक्षण' यासंदर्भात आहे. त्यात राज्यघटना म्हणजे स्वतंत्र देशाचा सर्वोच्च कायदा असतो. त्यातून काही मूलतत्त्वे मिळतात, तसेच मूल्यही मिळतात. भारतीय संविधानातून प्राप्त मूल्ये कोणती, त्याचा आपल्या शिक्षणात कशा पद्धतीने समावेश केला याची चर्चा या घटकात केली आहे. याचबरोबर भारत एक उद्योन्मुख देश या अर्थाने, लोकशाही शिक्षणाची वैशिष्ट्ये व माजी राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांना अपेक्षित २०२० भारत याबाबतही चर्चा केली आहे. शिवाय शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाला संविधानाची भूमिका काय? यासंदर्भातील माहिती देऊन शेवटी केंद्र व राज्य सरकारची शिक्षण क्षेत्रातील विकासाबाबत काय भूमिका आहे याची चर्चा केली आहे.

घटक तीन 'शिक्षणविषयक धोरणे, कायदे आणि तरतुदी या आशयासंदर्भात आहे. शिक्षणव्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक आयोग व समित्या नियुक्त केल्या गेल्या. त्या कोणत्या? त्यांनी कोणत्या शिफारशी केल्या? त्याचा शिक्षणावर काय परिणाम झाला? याची चर्चा या घटकात केलेली आहे.

घटक चार 'भारत सरकारच्या शिक्षणविषयक योजनांबाबत' आहे. सर्वांनी शिक्षण घ्यावे यासाठी केंद्र व राज्य दोन्ही स्तरावर विविध योजना कार्यान्वित केल्या जातात. त्यातील मध्यान्न भोजन, सर्वशिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान, शिक्षणसंस्थांच्या, विविध स्पर्धा परीक्षा, शिष्यवृत्त्या संदर्भातील योजना, आय.सी.टी. वापर योजना व प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र योजना या घटकात स्पष्ट केल्या आहेत.

घटक पाच 'भारतीय व पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञ आणि शिक्षण या संदर्भातील आहे. भारतीय तज्ज्ञांमध्ये म. गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, जे. पी. नाईक, ए.पी.जे. अब्दुल कलाम, सॅम पित्रोदा यांनी केलेल्या शैक्षणिक योगदानाची माहिती दिली आहे. पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञ प्लेटो, रुसो, जॉन ड्यूई, पॉवलो फ्रेअरी, इव्हान इलीच यांच्याही कार्याची चर्चा केलेली दिसते, तसेच निसर्गवाद, आदर्शवाद, वास्तववाद आणि कार्यवाद या शैक्षणिक संप्रदायांचे योगदान आणि शिक्षणातील नवे प्रवाह स्पष्ट केले आहेत. त्यात ज्ञानरचनावाद, बुद्धिमंथन, समस्यानिराकरण, संकल्पना चित्रण, सातत्यपूर्व सर्वकष मूल्यमापन, दूरशिक्षण प्रकल्प व अध्यापन प्रतिमाने यांची माहिती दिली आहे.

या सर्व घटकांच्या अभ्यासातून आपल्याला समकालीन भारतीय समाज व शिक्षणाचे चित्र स्पष्ट होईल, असा विश्वास वाटतो.

संचालक,
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

घटक ५ : भारतीय व पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञ आणि शिक्षण

अनुक्रमणिका

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रास्ताविक

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ भारतीय शिक्षणतज्ज्ञांचे योगदान रवींद्रनाथ टागोर, म. गांधी, जोतिबा फुले, सॅम पित्रोदा, ए.पी.जे. अब्दुल कलाम

५.२.२ पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञांचे शिक्षणातील योगदान प्लेटो, रुसो, जॉन ड्युई, पाऊलो, फ्रिअरो, इव्हान इलिच

५.२.३ विविध शैक्षणिक संप्रदायांचे शैक्षणिक योगदान. निसर्गावार, आदर्शवाद, वास्तववाद आणि कार्यवाद

५.२.४ शिक्षणातील नवे प्रवाह परिचय : ज्ञानरचनावाद, बुद्धिमंथन, समस्या निराकरण, संकल्पनाचित्रण, सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन, दूरशिक्षण, प्रकल्प व अध्यापन प्रतिमाने

५.३ सारांश

५.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

५.५ क्षेत्रीय कार्य

५.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

५.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्ही,

- * भारतीय व पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञांचे शिक्षणातील योगदान सांगू शकाल.
- * तत्त्वज्ञानातील विविध संप्रदायांचे शिक्षणातील महत्त्व स्पष्ट करू शकाल.
- * विविध संप्रदायांतील तत्त्वांचा मानवी जीवनाशी संबंध विचारात घेऊन त्यांचा दैनंदिन जीवनात वापर करू शकाल.
- * शिक्षणातील नवनवीन प्रवाहांची माहिती, उपयुक्तता, कारणमीमांसासह स्पष्ट करू शकाल.

५.१ प्रास्ताविक

भारतीय शिक्षणात भारतीय शिक्षणतज्ज्ञांच्या सोबतच पाश्चिमात्य शिक्षणतज्ज्ञांचे योगदान आहे. त्यातील काही शिक्षणतज्ज्ञांचा अभ्यास आपण या प्रकरणात करणार आहोत. गुरुवर्य रवींद्रनाथ टागोर ज्यांनी विद्यार्थी केंद्रित शिक्षणाचा पुरस्कार केलेला आहे. निसर्गसन्निध्यात शिकणाऱ्यांच्या मनावरील दडपण कमी होऊन व्यक्तिमत्त्व विकास होतो हे त्यांचे महत्त्वाचे तत्त्व. विश्वाची व्यापक कल्पना त्यांनी मांडली. म. गांधी ज्यांनी मूलोद्योगी शिक्षणाचा पुरस्कार केला, श्रमप्रतिष्ठा स्थापन केली. म. फुले ज्यांना स्त्रीशिक्षणाचे दाते म्हणता येईल. तर सॅम पित्रोदा यांनी राष्ट्रीय ज्ञान आयोग मांडला आणि माननीय माजी राष्ट्रपती डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम ज्यांनी